

Frederic Barbier

A komparatisztika mint heurisztikai szükségesség a könyv- és kultúrtörténész számára

Hogyan is lehet valaki perzsa?"

Montesquieu

Előzmény: a megtagadott komparatisztika avagy a francia történetírói hagyomány

A híres védőbeszédek ellenére az összehasonlító történelem Franciaországban sokáig „kénköszagú” volt és marad is még egy bizonyos mértékig, mert – természetesen - újra és újra bevezette az olyan transzcendens *a priori*-kat, mint a „nemzeti” jelleg, a „népszellem” és más hasonló fogalmakat. Az összehasonlító történelmet általában azzal vádolták, hogy csak egyik ága a történelemfilozófiának, amelynek kicsi a szerepe a hazai történetírói gondolkodásban.

A durkheimi szociológiától az Annales-ig

A pozitivista történelem gyakorlatilag kiűzte a komparatisztikát módszertani eszközeiből. Ez azt jelenti, hogy – tisztán kronológiai szempontból – a komparatisztika nem a történettudományhoz kötődött, hanem inkább a saussure-i nyelvészethez, és különösen a szociológiához és a szociológiai módszerekhez. Durkheim azt írja *Méthode dans les sciences* című munkájában, hogy „a komparatív módszer par excellence eszköze a szociológiai módszereknek”, és rögtön hozzátette: „A történelem a szó hagyományos értelmében az a szociológiának, mint ami a görög, a latin vagy a francia nyelvtan – egymástól külön-külön tárgyalva – annak az új tudománynak, amit összehasonlító nyelvészetnek neveznek.” A történelem tárgya a tények összegyűjtése, amelyek által a szociológus kibontakoztatja a törvényszerűségeket.

Ezzel a koncepcióval csak vitatkozni lehet. A történelemnek kötelező másnak lenni és más is, mint egyszerű ténygyűjtés, mint azt Fustel de Coulange híres formulájában már megfogalmazta, s amelyet később a

Revue de synthèse és az *Annales* történészei újra felvetettek: „A történelem nem a múltban lezajlott mindenféle események gyűjteménye, hanem az emberi társadalmak tudománya”, valamint mindenekelőtt és alapvetően társadalomtörténet. Ebből kiindulva semmi sem idegen tőle, és a történelem hivatása, hogy felhasználja mindazon módszereket, amelyek tudományosan megalapozott eredménnyel kecsegtetnek.

Az *Annales*-iskola történészei minden történelmi jelenséget úgy fogtak fel, mint valamit, amely az egészből nyeri értelmét, s amely egészet ugyanabban az időben alkotnak; ez a szükségszerű és koherens teljesség-felfogás teszi megmagyarázhatóvá őket. Henri Berr megfogalmazása szerint: „a társadalmi felelősség (*solidarité sociale*) történelmi magyarázatú elem” és a konstans önszabályozás és egyensúlyhiány folyamatában ennek az összetartozásnak a fenntartása az időben az, ami a történelem paradigmájának lényegét adja.

Egy probléma: a ψυχή és működési módja

Ezzel párhuzamosan a *Revue de synthèse*, amelyet Henri Berr és szellemi köre alapított 1900-ban, a történelmi jelenségek kulturális dimenziója mellett tartott ki: „A történelem maga a pszichológia, a ψυχή megszületése és fejlődése...” 1920-ban Lucien Febvre kidolgozta ezt a programot, a pszichikum primátusát kiterjesztette az olyan gyakorlatias területekre is, mint a gazdaság: a történelem „idealista [...], a gazdasági tények, mint minden egyéb társadalmi tény, vélekedésen és hiten alapuló tények...”. A lényeg kimondatott: a történelem szükségszerűen társadalomtörténet, és a társadalomtörténetnek lényegi velejárója a kulturális dimenzió. Sőt, mint azt ma már tudjuk, ez utóbbi az egyedüli, amely lehetővé teszi a társadalmi folyamatok létezését és működését.

Mindamellet a történelmi jelenségek kulturális dimenziójának vizsgálata egy alapvető problémát vetett fel, mégpedig kettős szinten. Módszertani szempontból a „vélekedésen és hiten alapuló tények” a legnehezebben megfoghatók, a rendelkezésre álló források komplex értelmezését feltételezik – olyan értelmezést, amely gyakran csak közvetítő segítségével történik –, és logikájuk kiterjedtebb időszakokra oszlik, mint a politikátörténeté, a gazdaságé vagy a társadalomé – ezt később a „hosszú időszak” („*temps long*”) problematikájának nevezik majd el. De még mélyebben, a legtágabb értelemben vett „pszichológiai tények” vizsgálata azért jelent problémát, mert magába foglalja öntudatlanul is a kutató lelkivilágát.

A német filozófusok és kutatók által kidolgozott historizmus jelezte ezt a nehézséget, és bizonyos mértékig megpróbálta orvosolni is: a történetész, akárcsak a tárgya, amelyet tanulmányoz – tegye azt akár strukturalista, akár szeriális megközelítésből –, soha nem független. A kor embere ráadásul – bár a historikus gondolkodás nem eléggé emelte ki ezt a problémát – át van itatva azzal a tudós és kulturális tradícióval, amelynek örököse és folytatója, és amely néha erőteljesebben (a korrekció ekkor könnyebb), néha finomabban (ez esetben nehezebben fölfedezhető) a tanulmányozott tárgy és önmaga közé ékelődik. A hermeneutika és a történetírás – amelyet előzménynek tekinthetünk – egyaránt lehetséges választ jelent egy alapvető ismeretelméleti problémára.

Egy módszer: a komparatiztika

Még tágabb értelemben azonban a választ egy metódus jelenti – a komparatiztika, amelynek heurisztikai értékét már Henri Berr is hangsúlyozta, akárcsak Marc Bloch.

Valóban, a komparatiztika mindenekelőtt egyfajta módszer, „elterjedt technikai eszköz, amely könnyen kezelhető és pozitív eredményekre képes.” Lényege: a különböző körülmények között fejlődő, hasonló folyamatok térben vagy időben történő összehasonlítása; Marc Bloch pedig a mai „archaikus” társadalmak és az antik társadalmak szembeállítását ajánlotta, amelyek segítik a jobb megértést vagy a szomszédos és kortárs társadalmak párhuzamba állítását.

Természetesen, ha a komparatiztika célkitűzésének a szintézist látjuk, a feldolgozás rögtön nehezebbé válik. Már a *Revue de synthèse* íróinak is a helyi munkák és a komparatiztika tűntek a legmegfelelőbb keretnek, azon kapcsolódások megrajzolásához, amelyekre hangsúlyt kell helyezni. Pontosítsuk úgy, hogy a helyi monográfiák szűkebb célkitűzései a komparatiztika számára a történetírás szükséges, de csak átmeneti állomásait jelentik. Ezek nyitnak utat a tágabb célkitűzésű szintéziseknek úgy, hogy mindvégig elkerülik nemcsak az elhamarkodott általánosításokat, hanem a történetfilozófia – olykor akaratlan – bevezetését, amely többé-kevésbé mindig gyanús a szemükben, sőt transzcendens, mert implicit módon felhasználja a közgondolkodás szubsztanciává vált fogalmait.

Marc Bloch ugyanezt az elképzelést vetette fel, amikor igen logikusan azt ajánlotta, hogy egy kutatás kereteit a mélységével arányosan kell limitálni, így a szűkebb horizont pontosabb és kifejezőbb eredményekhez

vezet. Ha egy vizsgált területet („a történész területe”) fogalmilag a világ dimenziójára tágítunk, ami mellesleg a „globális történelem” célkitűzése, más – paradox módon szűkebb – vizsgálódási pontok definiálása válik szükségessé. A francia történeti iskola egyik sajátossága az, hogy gyakran elsőséget biztosít azoknak a helyi tanulmányoknak, amelyek a globális történelem problematikájának feldolgozását megkönnyítik, s amely problematikához mi is alapjaiban kapcsolódunk.

A komparisztika tulajdonképpen a helyi keretekre épít, amelyek a történeti realitásokat jobban kifejezik, mint a – lényegében a 19. században kialakult – nemzeti keretek. Ezt az eljárást majdnem szóról szóra követik a *Révolution, la France et l'Allemagne* című, nemrégiben megjelent gyűjtemény írói is: „Az esetek többségében nem a nemzeti keret a legmegfelelőbb a társadalmi változások vizsgálatakor, hanem éppen ellenkezőleg, a helyi keretek, amelyek révén a különböző fejlődési tényezők jobban megragadhatók és jelentőségük jobban lemérhető.”

Szeriális történelem (histoire sérielle), társadalomtörténet, globális történelem

Érdekes, hogy az összehasonlító gondolkodást mégsem folytatták Marc Bloch után, legalábbis Franciaországban nem: a komparatisztikát mint a durkheimi szociológia jellemző eszközét sokáig elvetette a francia történeti iskola – igazságtalanul, mondjuk mi.

Most nem vizsgáljuk, Franciaországban hogyan (és főleg miért) vett a történeti kutatás más irányt már jó ideje. Egyszerűen csak azt állítjuk, attól kezdve, hogy a történelem célkitűzése az, hogy a szociológiát – amely az „emberi társadalmak tudománya” – felváltsa, metodológiai elsőbbséget élveznek a „legnehezebb” vizsgálatok, melyek között a szeriális módszert, a gazdaságot és a szociális mezőt illeti az első hely. Az „új történelem” így mindenekelőtt szeriális történelem lett, amely a globális megközelítésen alapul; ez utóbbit a szociológiai problematika biztosítja, s végső soron célja a „szellemi” területén történő kibontakozás.

Tegyük hozzá, hogy a komparatisztika sokáig szenvedett és szenved is a történelem felsőoktatási kereteitől, sőt logikusan, a történetírói hagyományoktól is. A (nemzeti kereteken túllépő) geográfiai és kronológiai horizontokat – a komparatisztika két legfontosabb szempontját – gyakran elhomályosították az egyetemi intézmények szempontjai vagy a történetírói és katalográfiai szokások. Például a felsőoktatási intézmények tanszékein gyakoriak az olyan elnevezések, amelyek földrajzi utalással kezdőd-

nek („Valaminek a története...”), és amelyek már önmagukban elkerülik az összehasonlítást, ami ettől kezdve túlkapással, sőt árulással lenne egyenlő. De nemcsak az egyes nemzeti történetírói hagyományok nem felelnek meg egymásnak – ritka kivételtől eltekintve –, hanem a történeti gyakorlat maga is országonként változik, így az összehasonlítást végző történész szükségszerű és folyamatos értelmezésre kényszerül. Így például a francia történészek a globális szemlélet ismeretelméleti problémáira szűkebb vizsgálatok pragmatizmusával válaszolnak, és rendszeresen igénybe veszik a levéltári forrásokat, ezzel szemben a német történészek a konceptualizmus iránti érzékenységet és az ismeretelméletbe torkolló történetírói gondolkodást őrizték meg. Végül is, a különböző történelmek és a gondolkodói szokások átjárják egymást, még a – természetesen nagyon eltérő – írói gyakorlatban is, sőt a szóhasználat óriási ellentéteiben is: Marc Bloch említi az olyan kifejezések fordításának problémáját, mint a *Standestaat*, *Hufen*, *Hörige*, *Zinsleute* vagy a homonímák problémáját, amelyek különböző jelentéseket takarnak.

A komparatiztika – általában – kikerült a történészek kezéből, és gyakran a közgondolkodás *a priori* fogalmaira alapozták (különösen a *Völkerpsychologie* fejtegetéseivel éltek vissza), a tudományosság szempontjából pedig majdnem elveszítette minden érdemét és hitelét. A kultúrtörténetre alkalmazva a komparatiztika még veszélyesebb, mert rosszul interpretálva egyenesen ahhoz az implicit vagy nem implicit eszméhez vezet, amelyet „az egyének közös *Zeitgeist*”-eszméjének nevezünk, „vállalva egy olyan idealizmust, amelyben a lelki struktúrák a társadalom fölött lebegnek” – és a *Zeitgeist*-et a „nemzeti karaktertől” csak egy hajszál választja el.

Az implicit komparatiztikától az explicit komparatiztikáig

Mi is az az összehasonlítás?

Ma, amikor felvetődik a nemzetállamok meghaladásának problémája – a hegeli *Aufhebung* értelmében –, a Marc Bloch által hajdan már megfogalmazott kérdést szükségszerűen újra fel kell tenni, s úgy tűnik, ez különösen a könyv- kultúrtörténészek számára elengedhetetlen.

Idejémult dolog lenne, a tanulmány végére újból eljutni a már említett „nemzeti karakterekhez”. Ma már arról van szó, hogy mélységben ragadjuk meg a legkülönbözőbb történeti jelenségek specifikumát;

magya a komparatisztika fogalma ma már nem olyan áltudományos cselekedetre utal, amelyet hamis objektivizációra építünk (és amely egyébként általában öntudatlan és téves szubsztanciává váláshoz vezet), hanem magára a történeti módszer lényegére, azaz a távolságok, a különbségek és a hasonlóságok számbavételére vonatkozik.

Az összehasonlítás klasszikus definíciója pontosan megfelel ennek a funkcionalista elgondolásnak: az összehasonlítás végeredményben olyan szándékos szellemi műveletet jelent, „amelyben két vagy több tárgyat összekötünk ugyanabban a gondolati aktusban, hogy hasonlóságaikat és különbözőségeiket kibontakoztathassuk.” Az összehasonlító módszer, amely a bemutatáshoz bizonyítékokat adó egységekre épül, Marc Bloch számára megengedi akár az időbeli (a múltból a jelenbe), akár a térbeli túllépést (egyik térből a másikba), de akár a kettő kombinálását is.

Valljuk be azonban – viszonylagos – elégedetlenségünket: tágabb értelemben a komparatisztika számunkra azt jelenti, hogy két tárgyat egymás mellé rendelünk – bármilyenek is legyenek ezek a tárgyak – abból a célból, hogy ellentéteiket és hasonlóságaikat megragadhassuk. Összehasonlítani annyit jelent, mint felismerni a távolságokat a hasonlóságok és a különbségek játékán keresztül, és ez az összehasonlítás kiszélesíti a kísérletek skáláját, azaz a történész fegyvertárát.

A komparatisztika és a problémátörténelem szükségessége

A történelem kritikai filozófiája felismertette velünk, hogy a komparatisztika – a szó legtágabb értelmében – a történelmi gondolkodás alapja, „a saját kor” és tér emberéé, aki egy másik teret tanulmányoz egy, számára örökké elérhetetlen és kimeríthetetlen másik időben. Ez az érteleme annak a fejtegetésnek, amelyet Marc Bloch a tanulmányozandó tárgy „felfedezésének” szentelt – mi inkább a „feltalálásának” mondanánk. A kimeríthetetlen valóságot vizsgálva a történész felelősségét kifejező választásokra kényszerül, amelyek által megvalósul a szabadsága. A történész számára a történeti téma mindig tudatos konstrukció és a kutatás potenciális értéke főleg a választás és ezen konstrukció érvényességében rejlik. Egy jól ismert megfogalmazás szerint a problémátörténelem számunkra abszolút ismeretelméleti szükségyszerűség marad.

Ez a „problématörténelem” nagy távolságtերemő erő kíván a történésztől, akinek nehéz a saját korából kilépnie, pedig az elérhető eredmények értéke alapvetően ezen alapul. Ez a cselekvő történész és a téma

közi távolság tudata biztosítja és teszi lehetővé a munkát, az egyéni munka pedig – amely a téma definiálásával kezdődik – a tér- és az időbeli távolságok és különbségek számbavételén alapul. A legmagasabb fokon: a történész számára a tanulmányozandó tárgytól való távolság felismerése jelenti az objektivitás szükséges és elégséges feltételét.

De a (földrajzi vagy kronológiai) komparatiztika már nemcsak bármiféle tudományos történelmi vizsgálat szoros velejáróját jelenti, hanem ebből tovább kell fejlődnie világosan kifejtett, sőt előnyt élvező értelmezéssé. Az összehasonlító módszer lehetővé teszi a történelmi munkák kötelező dialektikájának kidolgozását, amely a történész, a témája és ez utóbbi konceptualizálásán alapul, abból a célból, hogy a történész elkerülje a kettős veszélyt: az egyiket az jelenti, ha a történelmet a végeredmény függvényében vizsgálja, a másikat az, ha gondolkodás nélkül belevetíti a múltba a jelent, sőt a már jól megszokott történetírói kategóriákat is.

Marc Bloch néhány példát hozott ennek a – többnyire öntudatlan és természetes – tendenciának az illusztrálására, amelyek semmit sem vesztettek értékükből és amelyeket még gazdagítani tudnánk. A kutatónak mindig és mindenütt meg kell őriznie a rácsodálkozásra való képességét, és minél inkább kutatja a hasonlóságokat, annál jobban ápolnia kell a „különös” érzetét, amelyet Marc Bloch oly nagyra becsült – így például nem szabad „természetesnek” tartani a nemzeti kereteket, amely lényegében csak újabb keletű fejlemény. Marc Bloch hangsúlyozta a görög–latin antik társadalmak különösségét, és azt, hogy a bekerítési mozgalom önmagában éppúgy nem jellemző az angol agrártörténetre, akárcsak a német politikatörténetre a kis államok.

Gyakorlatilag mindig és mindenütt találhatók analóg jelenségek az-
zal, amit tanulmányozunk; az összehasonlító vizsgálat jelentősége éppen ebben a lehetővé tett felfedezésben rejlik: az immanencia eltűnik; így például, ha nem létezhet egy *a priori* Franciaország a maga természetes, jól megrajzolt határaival és többé-kevésbé a jakobinusok által centralizált rendszerével, még kevésbé lehetséges „francia lélek”, amelyet a közgondolkodás az angol vagy a német „lélekkel” szokott szembehelyezni stb. Mindig és mindenütt a – többé-kevésbé rokon földrajzi vagy kronológiai keretek között lezajló – fejlődést figyelhetjük meg, a konvergáló mozgásokat, amelyeket általános determinánsok szabnak meg, de amelyeket egyéni sajátosságok jellemeznek ugyanabban az időben, és amelyek az alakulása folytán specifikus logikai elemek is felbukkannak. Az pedig a közgondolkodás hibája, és néha a kutatóé is, hogy a karaktereket „természetesnek” veszi, holott azok csak *egy* történet produktumai.

Ez a történelem nagy feladata, a komparatisztika pedig lehetővé teszi, hogy jobban megértsük és megmagyarázzuk ezt a feladatot. Tegyük hozzá, hogy kivételes módszertani hatékonyságán felül a komparatisztika heurisztikai szempontból egyre szükségesebb, mivel a figyelem egyre inkább a „kulturák történetévé” fejlődik, amelyben nehezebb, de fontosabb a távolságok összevetése. Így az összehasonlítás kizárólagos eszköznek tűnik ahhoz, hogy a történeti fejlődés lelkét jelentő *Aufhebung* folyamatát a lehető legjobban feltárjuk.

Az összehasonlítás módszertana

Végezetül még egy szó az összehasonlító történelem gyakorlatáról. A módszertan elválaszthatatlan az ismeretelméleti gondolkodástól, így a történelmi megismerés ismeretelméletét is megalapozza. Az összehasonlító munka értéke közvetlen függvénye a téma definiálásának, mint azt már említettük, de épp így függ a felhasznált módszertől és kritikától: „Első megközelítésben semmiféle filozófiai sajátosságot nem tulajdonítunk a valóságnak. Múlt és jelen a leírt tények (vagy az empirikus anyag) sokaságából konstituálódik, és csak annyira válik más dologgá, amennyire kritikai módon kezkeskedni tudunk érte.”

Marc Bloch mindig is a behatárolt monográfiák szükségességét hangsúlyozta, amelyekre a későbbiekben egy szintézis kísérlete épül; a szintézis szintjén pedig a komparatisztika mint egyedüli eszköz szerepelne. Ha lényegében egyet is értünk ezzel az elvvel, amely a tárgy lényeges összefüggéseinek elvéhez kötődik, arról a megfogalmazásról, amely szerint „egy általános jelenség csak szintén általános okok következménye lehet”, talán már másképpen vélekednénk.

Valljuk be, hogy a történelmi megismerés jelenlegi helyzetében – ha igyekszünk elkerülni az esetlegességeket – nehéz elszakadni egy szeriális háttértől. A szociológia által inspirált felfogásban a társadalmi folyamatok mérése pótolhatatlan eszköz ahhoz, hogy megrajzolhassuk a körülmények találkozását, hogy kijelölhessük a lehetséges területeket (és különösen a lehetetlen horizontjait), amelyek révén egy monográfia vagy egy etnológiai vizsgálat majd megtalálja a maga útirányát. Egy lehetséges összehasonlításhoz számunkra az egyedül járható út a kronológiai, földrajzi, sőt tipológiai, prozopográfiai vagy más kategóriákon alapuló szeriális megközelítés marad. Egy adott globális perspektíváról lemondani a tanulmányozott téma és a legáltalánosabb társadalmi-kulturális (a kifejezés maga is jelentő-

ségteljes), valamint a (franciaországi történetírói hagyományokat őrző) társadalmi-szakmai keretek összeegyeztetésével, bizonyos mértékig olyan, mintha a vizsgálatot szándékosan a megértésre szűkítenénk, és nem keresnénk a jelenség lehetséges magyarázatát.

A „nyomtatott anyag” világa ebből a szempontból nagyon sajátos utat tör majd – s ezzel rá is térünk a kultúrtörténet kérdéskörére. Ez utóbbi csak összehasonlító történelem lehet. A könyv, és szélesebb értelemben a nyomtatvány, a modern nyugati kultúrához tartozik – legalábbis a 13. század óta.

Azonban a szeriális történelem egyáltalán nem kizárólagos, és nem fordulhat elő, hogy például a könyvnyomtatás-könyvkereskedés gazdaságtörténete szembekerülne a könyv társadalmi-kulturális történetével és az olvasmányok etno-történetével. Egy tárgy lényeges összefüggéseit, amelyet az imént *a priori*-nak posztuláltunk, a kutatás módszertani menetében is – amely egyetlen eljárást sem zárhat ki – meg kell őrizni. Itt tárgyalt témánk, a könyv és szélesebb értelemben a nyomtatott anyag így egyszerre „árucikk”, cselekvő erő, szimbólum, anyagi tárgy stb., valamint sokféle és összekeveredett logikai megfontolások közös pontja – gazdasági, társadalmi-kulturális, politikai, művészi stb. szempontoké –, amelyek közül egyetlen kutató sem vetheti el egyiket sem *a priori*.

Megjegyezzük, hogy két változással számolnunk kell. Az időrendiség szempontjából abszurd dolog a bibliográfiai katalógusok hagyományos kronológiai kategóriáit a reneszánsz kori könyvtörténetre alkalmazni, és ily módon az „ősnyomtatványok idejét” kijelölni, mintha az előtt nem léteztek volna nagy dolgok, illetve amely után akadálytalanul a modern korba érünk. A klasszikus kronológia túlzásai ráadásul a nemzetközi összehasonlításokra is könnyen átcsúszhatnak.

A könyvtörténet, amely Pierre Chaunu szerint a „harmadik szint” szeriális történetével egyezik, végeredményben csak hosszú időtávot felölelve érthető meg: a kultúrák történetének hosszú időtávlátában. A jelenség a 18. század végén szembeszökő, amikor a hagyományos történetírói kategóriák, amelyeknek középpontja 1789, gyökeresen felborítják a két forradalom elvére épülő folyamat logikáját – legalábbis a francia nyomtatványok esetében: a politikai forradalom (és mindaz, ami megelőzi) és az ipari forradalom (amelynek előzményei az 1770-es évtized végén kezdődnek, és a 20. század kezdetéig húzódnak) logikáját.

Összefoglalva tehát: a történész feladata, hogy a tanulmányozandó téma gazdagságával szembesülve kifürkéssze a megismerés útjait, és ehhez egyetlen hipotézist, egyetlen vizsgálati módszert sem szabad elvetnie.

Alkalmazás: a francia és a német könyvkereskedés, szemben az ipari forradalommal

A helytálló német példa

Németország, mint arra már Tocqueville is rámutatott, összehasonlítási alapot jelent a modern időszakot és a jelenkort kutató francia történészek számára; ezen a jogcímen a francia–német keret vált a közös kutatások céljává. E munkáknak a legnagyobb része nemcsak az összehasonlító módszertan problematikájára hívja fel a figyelmet, hanem a két geopolitikai egység közös pontjait is kiemeli: olyan munkákra célunk itt, amelyek a „kulturális átvételről” szólnak, amely nemzeten túli vagy emigráns csoportokon keresztül jön létre; esetleg a bármilyen közösségben létező, „idegen modell” hatása vagy tagadása, illetve utazók és utazások a témájuk.

Nemzeti „könyvkereskedések” – szemben az iparosítással

Korábbi munkáinkban már kísérletet tettünk, hogy összehasonlítsuk a franciaországi és a németországi könyvkereskedelmet az iparosodás korában. Kiindulásunk az volt, hogy az ipari forradalom korában megvizsgáljuk a könyvkereskedések helyét és fejlődését Franciaországban és Németországban. Most nem az eredmények összefoglalását javasoljuk, hanem röviden néhány, a modern idősakra alkalmazható, összehasonlító történeti módszer kifejtésére alkalmas megközelítési szempontot mutatunk be.

A hagyományos történetírás mindig is hangsúlyozta, hogy a 19. századi könyvtörténetben Németország egyre nagyobb teret nyert, és számos megfogalmazás szerint Németország a külföldi kortársak számára „a könyv országa”, Lipcse „a könyvkereskedelem világfővárosa” és a német cégek „a könyvkereskedés iskolái”. Ezek a megfigyelések természetesen tágabban is igazolódhatnak: a német nyomtatott anyag a mi időszakunkban nő meg igazán, ekkor válik fontossá Lipcse vagy Berlin nagy nyomdájának ipari felszerelése, amely komoly pénzügyi eszköznek minősül, a kis könyvkereskedések földrajzi eloszlása pedig azt sugallja, hogy Németor-

szág olyan nyomtatott könyv-hálózattal rendelkezik, amelynek párját sehol máshol nem találni. És még sorolhatnánk a hasonló példákat.

De még árnyaltabb megfigyeléseket tehetünk, és a nemzetközi összehasonlítás révén még tágabb perspektívához juthatunk. Mondjuk, hogy a 18. század, a felvilágosodás százada egyértelműen a gondolat, a kultúra százada, így a francia könyvkereskedése is. Máshol már rámutattunk, hogy a francia forradalom és a nemzetek kialakulása Európában olyan konjunktúrát eredményezett, amely jelenségre a francia könyvkereskedések kénytelenek válaszolni. Számukra az a fontos, hogy új piacokat találjanak, és különösen a belső piacot szélesítsék, mert a fogyatkozó népesség ekkortájt már kevésbé piacképes. Ebből három dolog következik: egyrészt „új termékek” keresése, azaz az olyan könyveké vagy nyomtatványoké, amelyeknek már külseje is, a tartalma is más, az ára pedig csekély. Másrészt az a szándék, hogy a lehető legszélesebb körben terjesszék, azaz nemcsak az olyan speciális csatornára kell hagyatkozni, mint a „megszokott” könyvkereskedések, hanem sokkal inkább a kölcsönkönyvtárakra, a házalókra és – legfontosabbként – a nem szakképzett terjesztőkre kell gondolni. Villefranche-de-Rouergue-ban például a fodrász árult könyveket, még gyakrabban a trafikos, mint Marcel Proust regényében, Combray-ban, még a 20. század elején is.

Megállapítható, hogy a német konjunktúra egészen másféle volt. A 19. századi német könyvkereskedés eredete a francia forradalom és a napóleoni császárság idejébe nyúlik vissza, és az államépítésben is fontos helyet betöltő könyvpiar és nyomda jellemzi. Gondoljunk csak *Pertbes*-re vagy más jelképszerűvé vált alakra, mint például *Göschel* vagy a frankfurti *Wilhelm Fleischer* stb. Röviden összefoglalva: a könyvkereskedésnek itt missziója volt, a könyvnek kiváltságos közvetítő – hogy átvegyük a kor kifejezéseit – szerepe volt a nemzet és nagy klasszikusai között. A tökéletes könyvkereskedő példája itt a tudós könyvkereskedő vagy antikvárius (antikváriumkiadó) volt, akinek kvalitásait Schultze *Börsenblatt*-ja vagy *Adressbuch*-ja írja le, nem minden önelégültség nélkül.

Tegyük hozzá, hogy a német geopolitika kénytelen volt specifikusan megszervezni a könyvkereskedést; ahhoz, hogy a német könyvpiac létezni tudjon, a vallási és a politikai akadályok miatt bizonyos kompenzációs elemeket kellett kifejlesztenie, amelyek közül a legfontosabbak a lipcei és a frankfurti vásár, a bizományosok, a befolyásos szakmai szervezetek és egy jelentős szakmai bibliográfia. Egy szétszabdalt Németországban, ha valaki tudni akarta, hogy vajon mi jelent meg itt vagy amott, vagy hogy hol tudná megjelentetni valamely írását, elő kellett fizetnie a kurrens

könyvészeti periodikákra, azaz gyakorlatilag a könyvkereskedés szakmai egyesületének tagjává vált. A legfontosabb ezek közül a *Börsenverein* volt, amit össze sem lehet hasonlítani a 19. századi párizsi könyvkereskedések szerény *Cercle*-jével.

Ezek a jelenségek nem az uralkodó ideológia hatására jöttek létre, de tágabb értelemben is hatásuk volt a könyves szakemberek mindennapos gyakorlatára. A vizsgálatok szerializációja (különösen a fogyasztói társadalomra nézve) lehetővé tette, hogy megvilágítsuk a fejlődési folyamatot. Az olvasás például többé nem valami absztrakt vagy transzcendens jelenség: csupán egy tárgyat olvasunk – újságot, periodikát, könyvet, levelet stb. –, amelyet valahol megszerzünk magunknak (otthon, valamilyen könyvkereskedésben, házalótól, kávéházban stb.), és amelynek anyagi megformálása meghatározza a használatot is. Az olvasott tárgy egyben bizonyos körülmények között választott tárgy is, és az olvasási szokások legjobb bizonyítéka. Az, hogy a Rajnán innen és túl nem publikálták ugyanazt a dolgot ugyanolyan formában, és hogy különböző módokon terjesztették, maga után vonta, hogy a használatuk sem lehetett ugyanaz.

Összefoglalva tehát: a statisztikák is különböznek, hiszen az általuk lefedett valóság történetileg más és más volt, és meglehetősen nehéz őket szóról szóra összehasonlítani; a nyomtatott anyag és a „könyvesszakma” szakemberei (a szó legtágabb értelmében), szerepük és státusuk teljesen szemben áll egymással – a geopolitikai egység és annak uralkodó ideológiája szerint. A helytörténeti tanulmányok természetesen fontos nüanszokat rajzolnak meg, például többféle „könyves Németország”-képet tesznek megkülönböztethetővé, s ezek faktoriális vizsgálata megvilágítja a konstitúció logikáját. A végbemenő iparosodás hatására bekövetkezett néhány változás: például a *Reich* új politikai fővárosa konkurálni kezdett a „régii könyves várossal”, Lipschével, és egy centralizáltabb működési modell kezdett kialakulni. De a lényeg nem ebben van: a komparatív vizsgálat lehetővé teszi, hogy megértsük és megmagyarázzuk azt, hogy a *Buchwesen* hogyan és miért foglalt el egészen más helyet az iparosított Németországban, mint Franciaországban a könyv és a könyvkereskedés. Csak megjegyezzük, hogy ez a jellegzetesség még a mai Németországban is gyakran előfordul.

Látjuk tehát, hogy a komparatiztika az egyedüli módszer ahhoz, hogy felépítsük a téma és konceptualizálásának dialektikáját és hogy számba vegyük azt a távolságot, amely a történelmi folyamatok (azaz a változás) mélyén munkálkodik. Ez a vizsgálati módszer jó eszköz arra, hogy újra és újra rácsodálkozzunk bizonyos dolgokra, és ne tekintsük

elfogadottnak azt, amit már ismerünk, valamint hogy törekedjünk a lényeg megértésére. Például hogy 1837-ben Gervais Charpentier miért éppen a *Physiologie du gout-val* [*Az Ízlés fiziológiájával*] és a *Physiologie du mariage-val* [*A házasság fiziológiájával*] indította el nagy példányszámban a maga *Bibliothèque*-jét Párizsban, amikor Cotta Stuttgartban egy nagyon hasonló gyűjteményt jelentetett meg, amelyet Goethe és Schiller műveivel indított.

Összefoglalva tehát – mint arra már Tocqueville is rámutatott –, a komparatisztika a kortárs történész számára az egyetlen eszköz arra, hogy megértse és megmagyarázza a kultúrák és a nemzeti hagyományok formálódásának logikáját.

Fordította: Jakab Judit